

СТАН НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ НАПЕРЕДОДНІ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ 1786 Р.

Стаття присвячена огляду та аналізу друкованих та архівних джерел, які розкривають особливості господарської діяльності одного з найбільших монастирів Лівобережної України напередодні секулярної реформи 1786 р. Розглянуті особливості імперської політики щодо монастирів та ченців Малоросії.

Ключові слова: секуляризація в Україні, господарське життя монастиря, Новгород-Сіверське намісництво, Новгород-Сіверська єпархія.

Тема секуляризації церковної власності у XVIII ст. на перший погляд була логічним продовженням попередніх зазіхань світської влади на церковне майно, але характер загального підходу змінився настільки, що ми повинні визначити імперську політику (від правління Петра I до Катерини II) як руїну колишніх традиційних відношень між державою і церквою, успадкованою від Візантії. Це зауваження важливе, адже ідеологічною основою розвитку Московського царства і далі Російської імперії стала ідея успадкування Візантії. Руська церква також цілком сприйняла від Константинопольської Патріархії традиції і правила Східної Церкви. Разом із традиціями у спадок перейшли і деякі церковні та суспільні проблеми. Зокрема, проблема монастирської власності виникла не в Московії XVII ст. чи в Малоросії XVIII ст., а ще у Візантії, і секуляризацію першими проводили візантійські імператори-іконоборці. Але Візантійська імперія в VI ст. перейнялася чернечим духом і перебувала такою (з певними застереженнями) до кінця свого існування. І саме від такої державної схеми, яку ще знаємо з Юстиніанових новел під назвою державно-церковної «симфонії», відмовився Петро I і його наступники на російському престолі, коли було ліквідовано патріаршество і засновано синодальну систему управління вітчизняною Церквою за протестантським зразком. Внаслідок тієї реформи Церква втрачала своє традиційне високе положення і ставала звичайною державною установою. Такі перетворення фактично являються прихованим гонінням на церкву, яке в історичній науці прийнято називати політикою секуляризації. Термін «секуляризація» хоча й часто застосовується науковцями, однак має певну невизначеність. Жодна держава не залишається байдужою до впливу релігії на суспільство і впроваджує певну політику розвитку або пригнічення релігійних установ. Протилежний вектор політики – це сакралізація. Сакралізація (від лат. Sacer – священний) відображає розширення соціального простору і впливу релігії на суспільство, надання певним об'єктам статусу священних.

У XVIII ст. імперські перетворення зруйнували традиційну ієрархічну структуру Церкви, взявши на себе функції контролю і головного важелю управління, що іменувалося як «турбота про її потреби». З тих пір втручання

в церковні діла стало правовою нормою імперської політики, розповсюдилось на політику Радянського Союзу і, в тій чи іншій мірі, всіх пострадянських країн.

XVIII ст. для історії України відзначилось як час входу в загальну законодавчу сферу Російської імперії. Майже сто років Малоросія, вже перебуваючи у складі імперії, мала суттєві особливості в церковному, культурному, адміністративному і законодавчому плані. Якщо у великоросійських монастирях землі за реформою відібрали у 1764 р., то малоросійські ще понад двадцять років користувалися стародавнім правом власного господарювання. Особливе становище Малоросії у XVIII ст., її прикордонне положення по відношенню до двох ворожих Росії світів – турецького мусульманського і польського католицького – забезпечило пом'якшений варіант цього жорсткого переходу, що знайшло своє відображення як в самих загальноімперських законах, так і в практиці їх застосування в малоросійських монастирях.

Новгород-Сіверський Спаський монастир займав помітне місце серед найбагатших церковних господарств Лівобережної України. На його прикладі можемо простежити загальні процеси і особливості господарської структури, взаємовідношення монастирської адміністрації з церковною владою та державними установами напередодні реформи.

Для правильної оцінки значення і наслідків секуляризації церковного майна у 1786 р. для Новгород-Сіверського монастиря необхідно, перш за все, розглянути його економічний стан напередодні цієї реформи. Основна увага буде приділена земельному господарству: складу володінь, землеробній галузі, промислам, монастирським селянам. Ми зупинимось на братії, розглянемо бюджет монастиря за останні роки перед реформою. Це дозволить оцінити як загальне господарське положення монастиря, так і економічне значення його земельних володінь.

Стисло оглянемо дослідження XIX – початку XX ст. Серед них можна відзначити публікацію В. Мілютіна «О недвижимых имуществах духовенства в России», де він вперше докладно дослідив історію земельної власності Церкви від часів Івана III до Катерини II, прослідкував етапи поступового посилення державного контролю над церковним господарством. Період від Петра I до Катерини II він виділив у певний етап, коли держава прямо намагалася відібрати населені землі з власності духовенства [5, с. 414]. Історико-юридичне дослідження монастирського приказу Петра I, проведене професором церковного права протоієреєм Михайлом Горчаковим (видано у 1868 р.) [2], розкриває намагання переведення церковних земель у власність держави. У 1875 р. побачила світ робота П.В. Знаменського, присвячена періоду Катерини II [3], де третій розділ дослідження торкається теми церковних володінь і проведення секуляризації [3, с. 122–143]. Автор виділяє кілька факторів, які прискорили секуляризацію 1764 р. Одним з них Знаменський назвав вплив європейських країн, де «государи и министры-

реформаторы, направлявшие свою деятельность по требованиям нового просвещения, прежде всего начинали эту деятельность с секуляризации церковных имуществ в пользу государства. С точки зрения современной политики этим выигрывалась двойная выгода: во-первых, государственная казна получала богатый источник для своего обогащения, дававший правительству полную возможность производить, затем безостановочно и другие реформы в новом вкусе, во-вторых – колебалось клерикальное могущество, которое везде было важнейшей помехой и к усилению государственной власти, и к распространению просвещения» [3, 130–131]. Другим важливим фактором, який стимулював секуляризацію, автор вважав бунтарські хвилювання монастирських селян. Про повстання селян проти монастирських адміністрацій у середині XVIII ст. писали також інші дореволюційні дослідники. Так, у 1876 р. вийшла в світ робота Д.І. Ростиславова «Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей» [6], який досить критично розглядає фінансовий та моральний стан монастирів до 1764 р. і питання відібрання монастирських маєтків в казну при Катерині II. Автор відстоює категоричну позицію в частині церковного землеволодіння, вважаючи, що володіння маєтками шкідливе для церкви. На його думку, монастирі були поганими управителями, про що свідчать часті хвилювання монастирських селян. Коли ці хвилювання стали небезпечними для держави, Катерина II вдалася до радикальних засобів – провела секулярну реформу, завершивши 300-літній процес: «Екатерина II: – я сделала только то, о чем давно уже думали мои предшественники, сделала потому, что далее нельзя уже было откладывать: монастырские крестьяне волновались, не давали подписок в том, что будут послушны монастырским властям» [6, с. 60]. В цілому позитивно оцінюючи проведення реформи, Ростиславов вважав, однак, що держава неправильно розпорядилася відібраним церковним майном: необхідно було зробити так, щоб доходи з селян та поземельної власності під наглядом державних органів йшли на потреби Церкви (на матеріальне забезпечення духовенства, підтримання старих і будівництво нових церков, допомогу бідним та нужденним) [6, с. 67–68]. Спеціальні дослідження XIX ст., які б описували окремі монастирські господарства напередодні секуляризації, нам невідомі, адже роботи в цьому напрямку ускладнювались з причин, що архіви з цього періоду в основному знаходились у самих монастирях і не були легкодоступними. Тому особливе значення мають історичні публікації, які виходили в друкованих епархіальних часописах XIX ст. Важливі історичні матеріали з досліджуваної теми знаходяться в «Описании Новгород-Северского Спасо-Преображенского мужского монастыря», опублікованому у 1861 р. на сторінках неофіційної частини «Черниговских епархиальных известий». «Описание» складалось з матеріалів, наданих його колишнім настоятелем Венедиктом Курковським,

опубліковано під редакцією преосвященного Філарета Гумілевського [1]. Представлена історія монастиря будувалася насамперед на матеріалах монастирського архіву та небагатьох друкованих джерелах. Незважаючи на певні недоліки, зазначена праця є першим науковим дослідженням історії монастиря. Вона забезпечена посиланнями на документи та друковані джерела, використані автором. Крім опису подій та персоналій багатьох настоятелів монастиря, преподобний Венедикт знайомить читача з деякими документами монастирського архіву, важливими для розкриття нашої теми. Треба відзначити великий культурний внесок у справу збереження і дослідження церковної старовини чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського. Після раптової смерті Філарета, яка сталася 9 серпня 1866 р., через сім років його історико-краєзнавчі нариси, що були розкидані по сторінках «Черниговских епархиальных известий», були зібрані під назвою «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Кн. 1–7, Чернигов, 1873–1874) [4]. Це видання впорядковане тогочасним чернігівським єпископом Нафанілом. Незважаючи на окремі недоліки збірки, вона містить в собі історичні описи монастирів Чернігівщини, в тому числі і Новгород-Сіверського, а також прилеглих до Новгород-Сіверського повітів, в яких знаходилась основна частина монастирських володінь.

Важливе місце серед джерел займають документи з фонду Новгород-Сіверської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області [9], справи якого охоплюють все XVIII ст.: кадрові питання, суперечки стосовно власності в монастирських маєтках, адміністративні розпорядження. В Центральному державному історичному архіві Києва є невеликий фонд Новгород-Сіверського монастиря [10], всього шість справ, п'ять з яких стосуються нашої теми. Особливе значення має недіючий опис «Новгород-Северский кафедральный монастырь – инвентарная опись» [11]. Тут зберігається перелік універсалів різних гетьманів, виписки суду та купчі документи Новгород-Сіверського монастиря за період з 1650 по 1761 роки. За всіма ознаками, це опис колишнього власного монастирського архіву, адже крім універсалів тут перелічені документи, які відображають суто внутрішнє господарське життя обителі: розпорядження з приводу тих чи інших маєтностей, дарчі, купчі, розбір суперечок в підпорядкованих селах. Біля кожної з 126 назв документів є невелике пояснення про його сутність, що значно розширює інформативність зазначеного Опису. Інші чотири справи фонду відносяться до кінця 1760-х – початку 1770-х років, і також стосуються господарської діяльності монастиря та непорозуміння навколо власності померлого архімандрита.

В Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга у фонді «Канцелярії Святішого синоду» віднайдено вісім досить інформативних справ другої половини XVIII ст. Тут знаходяться матеріали про

господарські суперечки 1750 р. [12] та 1780 р. [16], подання про смерть і власність архімандритів Феоктіста 1768 р. [13] та Йосифа Томашевича 1776 р. [14], дуже докладний аналіз про стан монастиря у 1777 р. на 180 аркушах [15], дві справи кінця XVIII ст.

Політична система Російської імперії XVIII ст. активно реформувалась, церковне земельне господарство потребувало впорядкування і змін у відповідності з часом, але погляди на вирішення цього питання не були однозначно на боці секуляризації, адже світська реформа церковного майна порушувала віковічні правові норми. Більшість ієрархів Руської церкви були проти цих реформ, але реально оцінюючи можливі наслідки протесту проти дій держави, вони обмежувались мовчазним невдоволенням, крім одного, в крайньому разі відомого нам, голосного обурення з боку митрополита Ростовського Арсенія Мацієвича (1697–1772 рр.), який, до речі, з 1716 р. перебував у Новгород-Сіверському Спаському монастирі, тут пострижений у чернецтво, проходив кліросний послух, говорив проповіді і викладав латинь у місцевій школі. Нині православні почитають його як священномученика, адже саме за той протест проти секуляризації він скінчив життя у в'язниці.

З Чернігівських владик XVIII ст. церковні права відстоював імпульсивний архієпископ Іродіон Жураховський (очолював єпархію у 1722–1733 рр.). Причиною його обурення були світські побори з монастирських володінь. Побори стали предметом суперечок та непорозумінь. Так, у 1729 р. архієпископ офіційно звертається до гетьмана: «За некоторых епархии нашей местец донеслося нам ведати, что паны властители мирские иных с духовенства на неких ведомостях подписоватись усиливают, а которые не хотят без нашего архиерейского указа, тако вы мчинятс ябезчестия, укорение и против чести разноименуемые досады; инде в духовные касаются дела и понуждают дачею небывалых сборов, якие вновь бывшею малороссийскою коллегиею были наложены на монастыри и церкви, а после, по пунктам гетмана Богдана Хмельницкого в 1727 г. всемилостевейшим Его Императорским Вел. Указом и висоцеповажным рейментарским ясне вельможного добродей его милости пана гетмана универсалом отставлены. Сего ради... на писания наши... до ясневельможного милостивую получим резолюцию...: первое – аби с духовенства не в жадних делех мирскими властями предьявляемых, не отписавшись до нас и не получив указа, ни хтось духовенства не подписовалися; второе – входит им, властям мирским, в дела духовные не допускать, а буде якое насилие чинитися начнется, о том подлинно и обстоятельно давать нам ведать, почему мы писати меєм до ясневельможного; третье – духовенства в суды мирские не попускать, ибо до кого что касатися меет, то будет о том писано до нас от ясневельможного. Писались мо, аби имь до монастырей и церквей жадного не имети дела. О чем превелебностям вашим ведать и

чинить исполнение приказуем» [4, с. 82–83]. Наказний тон листа добре передає настрій та характер архієрея, але це не допомогло вирішенню проблеми, бо вже в серпні з Глухова надходить відповідь: «Поневажь, его ясневельможность во ответном своем писании изволил объявить, что без указа его величества уволнить нас от сборов невозможно: того ради до получения монаршей милости в якой несумненно надежны ес мы, предлагаем, абисте надлежащее до скарбу его величества, без всякого отречения, отпускали за видовцамь» [4, с. 82]. І ще лист від 20 грудня 1727 р., де владика скаржитья гетьману: «... Ни в яких епархиях обыд церквам святым и монастырям не диется, яко в епархии моей, же мырские в духовные дела втручаются и церковные и монастырские добра присвояются и с ихь богатятся, а церкви в крайнем оскудении остаются...» [4, с. 84.]. Взаємні обвинувачення породили ціле слідство, але справи не вирішили. Філарет Гумілевський так характеризує діяльність Іродіона: «...Ревностно заботился как о благоустроении своей кафедры, так и о целости всех вообще церковных имений. Несмотря на то, что полковья начальства и сам гетман Апостол вмешивались в неподлежащие им дела и умножали беспорядки по делам духовным... Читая переписку преосвященнаго Иродиона с светскими начальствами, нередко приходишь к мысли: – жаль, что преосвященный упускает из виду ... заповедь апостола: побеждай благим злое. Видно, что он был человек с резким и неуступчивым характером, хотя любил церковь ревностно и безкорыстно» [4, с. 85]. Феофан Прокопович, зважаючи на численні скарги малоросійського начальства, пише Іродіону: «...Овцы с пастырем своим – судом тягаться требуют, дабы моим ходатайством лучшую к себе получить святыни вашей благосклонность; докучают о том новгородские и стародубские господа, товариство...», і далі повчає більше турбуватись про збереження церковного миру та душевної рівноваги, ніж матеріальними (зовнішніми) благами: «Должны мы охранять добра церковные, да внутренние паче, нежели внешние. Должны и внешния заступать, да с кротостью и терпением и правды искать на обидящих не токмо правильным, но и любезным способом, дабы и праведное наше не было в соблазн немощным... Советую ибо святыне вашей, понеже крайней скудости опасаться вам не для чего, о спорных землях на благосовестных свидетелей и на правильных судей и властей полагатися, всякую же печаль возлагать на Господа, безмятежием духа искать отрады и пещися паче, како бы миром, тишиною и взаимным люблением с паствою своею остаток живота проводить, нежели распрями смущать сердце и умалять здравие...» [4, с. 88]. Але «любленія» з полковою старшиною так і не склалося, і через кілька років Іродіон Жураховський пішов «на покой» у Межигірський монастир. Наступні чернігівські владика були більш стриманими в суперечках з владою, на наш погляд, з причин посилення репресивної

політики імперії по відношенню до «сміливих» архієреїв. Влучну характеристику кінця 30-х – 40-х років XVIII ст. зустрічаємо в біографії Чернігівського єпископа Нікодима Сребницького: «...государственная власть, по учреждении кабинета министров, перешла в руки немцев, и воздвигнуто было ими систематическое гонение на русское православное духовенство...» [8, с. 612].

Залежність синоду від монаршої волі робила цю установу більше інструментом світських перетворень та покарань, ніж захисником і справедливим суддею в суперечливих ситуаціях. Така атмосфера відчувалась на місцях і стала причиною зазіхань на власність церкви як з боку малоросійської полкової старшини, так і часто з їхньої подачі, з боку селян. Майже все XVIII ст. відзначене селянськими хвилюваннями в монастирських землях. Низку скарг на порушення права власності і на селянські хвилювання можемо почати з листа Новгород-Сіверського архімандрита Генадія Стефановича 16 вересня 1714 р. до гетьмана: «Премного стужаю и огорчаюся в доношении обид монастырских... Но свидетель Бог – не волею сия творю: послушание святое повелевает». Так писав він, скаржачись, що жителі с. Кіреєвки забрали у монастиря млин [1, с. 161]. Через кілька років архімандрит Іосіф Гугуревич у вересні 1723 р. писав до гетьмана про дегтяровцев, що від них страждають не тільки права обителі на власність, але й братія монастирська: «...им (братіі) уготована от неукротимых бунтовников смерть, – послушников в селах забивают, тако и посполитых людей, отбиваючи от послушества, смертию грозят. Приходит бо до того, яко все остановить и монастырь заключивши в свит за очи (от) бунтовников уходити». Автор монастирської історії пояснює, що «многие из дегтяровцев записались в казаки и подняли волнение даже в других местах. В Вовне едва не убили монастырского эконома. Архимандрит вынужден был именем московского правительства – покровителя монастыря, просить правителей Украины усмирить бунтовщиков военною силою (тут посилення на невідомий нам лист до гетьмана від 8 січня 1724 р.)» [1, с. 161]. Між тим необхідно було домовитись з військовим начальством, щоб не обтяжували поселення монастирських несправедливими вимогами з приводу відправлення козаків на службу в Царицин. «Более 200 человек, – писав архімандрит до гетьмана, – отошло от монастыря, вписавшись в число казаков, а кроме того довольно разошлось по чужим селам. Значительным облегчением будет, если тех новых казаков, которые неспособны к военной службе и не употребляются на службу подданическую, распоряжением вашим отправите на царскую службу под Царицын (лист від 19 липня 1724 р.)» [1, с. 161]. Це прохання, скоріше за все, пов'язане з бажанням монастирської адміністрації відправити бунтівних козаків за межі монастирських володінь.

Наступний архімандрит Ніл Березовський у 1728 р. зібрав в одну книгу всі монастирські документи на

володіння. Венедикт Курковський відзначив, що «при таких пособиях, в одном письме 1728 г. доказывает он памятниками права обители на показанщину, ярмочный сбор и перевоз сосницкий, в другом пишет: «От древних лет, паче же от самага начатия обители Спасской Новгородсеверскаго, мылостию великих князей российских бортная отчина и озера во многих уездах определено монатыреви». И тем уличает в несправедливости жителей Мельни, отказавшихся от медовой дачи (письмо от 19 октяб. 1728 г.)» [1, с. 162]. Показанщина – податок від куріння горілки (від казана), медова дача – натуральний або грошовий податок за використання монастирських бортних «ухожаїв», ярмарковий збір – плата з торгових лавок щорічних ярмарок під монастирською горою – ось кілька вказаних вище джерел надходження коштів до монастирської економії. В систематизації актів на право власності була потреба, але «своеволие не хотело знать ни универсалов гетманских, ни грамот царских. В 1730 г. Ямпольский сотник Михаил Оболонский взбунтовал монастырских подданных: он вписал сотню их в казаки, свободно разъезжая для того по селам их. Архимандрит послал эконома и писаря узнать, по чьему распоряжению делает это сотник?..», але справа набрала трагічного обороту. Монастирських посланців новообрані козаки ловили як ворогів, одному розбили голову і побили намісника о. Германа, розбили «каляску» (лист до гетьмана від 22 липня 1730 р.) За цим слідував універсал гетьмана, який повертав монастирських селян, самовільно записаних в козаки (Курковський посилається на Універсал від 9 червня 1730 г. і матеріали Судієнка №№ 1, 3, 88, 89.). Але насильства продовжувались, про що свідчить посилення Курковського на лист від 2 грудня 1731 р. «о завидовцах, сделавших набег на монастырскую сосницкую мельницу» [1, с. 183]. Зазнав біди від непорозумінь у монастирських володіннях і наступний настоятель – архімандрит Фадей Кукуйлович «по милости неосторожного монастырского управителя, захватившего собственность своевольных крестьян сильного графа Головкина... Управляющий графа Немчинов потребовал, чтобы за убытки крестьян монастырь заплатил 1600 рублей. Твердый в правде архимандрит отказался платить. Суд приговорил отдать монастырские села – Пироговку, Жихов и Вовну в распоряжение экономии графской (посилення Курковського на «Книгу крепостей монастырских» с. 164). Боявшийся более всего сильных земли, Феофан Прокопович распорядился так, что архимандрита сперва содержали под караулом, потом как государственного преступника отправили в Петербург. Но Головкин смягчился письмом преосвященного Иродиона и смирением архимандрита. Именья возвращены графом монастырю...» [1, с. 163]. Тут ми бачимо знакову ситуацію відчуження монастирських земель, які за церковним правом не підлягають відчуженню, але світський суд 1737 р., можна сказати, провів часткову секуляризацію,

передавши сакральне володіння у світську власність.

Монастир турбувався про заселення своїх земель. Ще в часи Лазаря Барановича тут утворювались слободи, жителі яких звільнялись на певний період від звичайної данини, але згодом установлювався податок за землекористування. Козацтво також сплачувало монастирю за землю та угіддя, у крайньому разі на початку XVIII ст. так і було. На підтвердження посилаємось на випадок, коли в гетьманство Івана Скоропадського козаки мезинські оселились на монастирських землях і користувалися озерами, які також належали обителі. Обжились там і перестали сплачувати «подать, которую обязывались вносить монастырю при занятии сих земель и угодий», але гетьманським універсалом від 2 січня 1712 р. були зобов'язані сплатити повинність або повернути землі [1, с. 90]. У 1741 р. був випадок купівлі монастирських земель у монастирських підлеглих селян козаками Мельні і Ксензовки, але рішенням суду землі повернули з поверненням заплачених грошей [1, с. 91].

Середина XVIII ст. відзначилась в історії монастиря новими судовими справами і селянськими хвилюваннями. В «Описании монастыря» існують численні короткі повідомлення про «нестроения», «недовольства» та скарги з приводу монастирських володінь.

Коротко зупинимось на самих володіннях монастиря, кількість і розташування яких можна прослідкувати з XVI ст. [7]. Найбільших обсягів земельна власність архімандрії досягла під час перебування в Новгороді-Сіверському архієрейської кафедри Лазаря Барановича, але після його переїзду до Чернігова володіння поділили. Універсалом гетьмана Самойловича від 21 серпня 1673 р. було затверджено розподіл, і володіння монастиря зменшились наполовину, але шляхом купівлі та духовних заповітів протягом кількох десятиліть значно зросли. Старовинні межові грамоти оберігали право на основну частину монастирських володінь, а до них поступово додалися ще деякі: «1. Мельницы, кроме Киреевской, Ласковской и Крелевецкой, одна на р. Свириж под Пигаровкою, другая на Свириже в Рудне и в Пигаровке, третья на Бичесе, мельница на р. Малотечи Лавриновская, мельница на Малотечи Иванцова, ... на Ласке Сухомлинова, на Ласке Куриловская, на низу Ласки Каменская, в Студенце, млинок под с. Мельнею, млинок под Ксензовкою на потоке. 2. Дворы: в Новгород-Северском, в Батурине Мовчанской, в Мельне в Киреевке два, в Соснице и в Куриловке. 3. Хутора: Мажугинский за Десною, Шереметьевский, купленный за 600 р., Денбровский, Котляревича в с. Пигаровке, Ильяшевича и Пигаровский. 4. Перевозы: Спасский и Новгород-Северский. 5. Сенокосы в грунтах Горбовских, в с. Спасском и в других местах. 6. Пахотные поля, приобретенные от Михаила Кривенка и от монахини Галушихи на помин души ея... Из описи именного монастыря, составленной в 1786 г. для малороссийской казенной палаты.... принадлежали сему... следующие села и деревни: Олтарь, Рудня, Пигаровка, Жихов, Лоска,

Мезин, Спасское, Дегтяровка, Горки, Горбов, Игнатовка, Собишь, Глазов, Мельня, Ксензовка и несколько деревень. В них было поселян 2920 мужского пола, пахати на 1390 четвертей посева, сенокосов на 30 тысяч копен, садов 50, огородов до 550, озер 68, мельниц 12, винокурней 5, кирпичный завод, бумажный завод, пасеки» [1, с. 92].

У 1761 р. в монастирі була сильна пожежа. Згоріла соборна церква, а з нею постраждали і інші будівлі. Довгий час в соборі не проводилася служба, і це стало причиною синодальної справи, яка добре розкриває бюджет монастиря напередодні реформи [15]. У 1777 р. архімандрит Феокист Пальмовский докладним листом роз'яснює історію ремонтних робіт, пропонує зробити експертизу аварійної церкви: «...если невозможно будет реставровать старую, то для устройства новой место осмотрится, так же планы и фасады назначатся, и смета всему учинится... [15, 10]». На це синод зобов'язав чернігівського владика Феофіла розглянути доходи того монастиря, щоби архімандрит з братією «содержаны были по силе духовного регламента, а оставшаяся за нужнейшими расходами сумма обращена была во первых на благолепие святых церквей, и других самонужнейших монастырских строений...» [15, с. 13]. Але архімандрит Євстафій не поспішав, відповідаючи, що для написання точного бюджету потрібен час. Єпископ Феофіл писав в рапорті: «...с прибытия его в монастырь еще и год не кончился, а вступили некоторые вещи, покупкою из прежних лет доходов, а иные вещи еще не вышли в продажу и потому верно знать невозможно, что из того будет прибыли монастырю, да и расходы были таковы, которых в будущее время не будет, или будет, но весьма не скоро, а другие по экономическим обстоятельствам случится могут таковы, которых ныне и предвидеть невозможно, а впредь, по прошествии особливо трех лет, когда употребленный ныне в экономию капитал обращение свое возымеет, таковы ведомости сочинены и имеют быть присланы...» [15, с. 19]. До рапорту додавався лист від 16 лютого 1778 р. настоятеля і братії монастиря, які зобов'язувалися на майбутнє будівництво собору відкладати по дві тисячі рублів «из доходов, которые верно ежегодно получаютя, а именно: с отдаточных на откуп хутарей, и за дозволение винного курения, да с перевозов и валушень, а если из сих доходов чего-либо не доставать будет, то доложит из винокурень или з вапненного завода и съ получаемых прибылей... если жь при подрядах мастеровых людей из запасов что съестных или питейных потребуетя, так же и вапна к строению, то все оное давать от монастыря, не зачитая в ту двутысячную сумму...» [15, с. 20]. Лист підписали настоятель архімандрит Євстафій, архімандрит Кіпріан (перебував тут на покої), намісник ієромонах Досіфей, намісник ієромонах Антоній, казначей ієромонах Єпіфаній, економ ієромонах Сосіпатр, еклісіарх і уставщик соборний ієромонах Міхей, ієромонах Інокентій, ієромонах Іаков, духовник ієромонах Мардарій, ієромонах Крісп, ієродиякон Паісій, ієродиякон Іосіф, ієродиякон Сілуан.

У справі знаходиться «Ведомость с приходной казначейской книги монастыря Новгородского» за 1777 р. Перша стаття – це залишок грошей від 1776 р. – 4420 р. 61 коп. Далі йде перелік надходжень: «за проданную известь – 2813 р 65 к., за проданную пеньку 743 р. 25 к., за проданную горелку 5671 р. 24 к., за вишинкованный мед и пиво – 30 р 95.2/4 к., собираемых по давнему обыкновению с подданных монастырских, яко пчельных, очковых, от сенных, прочих денег – 493 р. 34 к., ярмарковых з лавок 43 р. 38 к., паромных и перевозов – 407 р. 46 к., валушенных – 215 р. 48 к., за фрукты заливные – 23 р. 86 к., за проданную рыбу и камень – 4 р. 48 к., оставшихся кварталних – 81 р. 94 к., остальных от разных покупок 30 р. 59 к., за спашь сена – 5 р., за проданный пепел гречаный – 6 р. 60 к., за откупные двори для винокурения: руднянский – 420 р., пигаровский – 30 р.; 3 шинков наемных: Новгородского 12 р., Сосницкого 10 р., За перевозку паромом за Десну по контракту от жителей Биринских 10 р., от войскового товарища Саввы Рузовского по облику доправленных – 150. Итого всех в приеме денег 1777 года – 15624 рубли 19 копеек и две четверти» [15, с. 81].

Далі на шість аркушів справи – «Ведомость из расходной книги монастыря Спасо Северскаго Новгородскаго, сколько в каком месяце на что именно, по статьям, издержано казенных монастырских денег 1777 года» [15, с. 82–87], з якої бачимо, що витрати за рік склали 15036 р., а в наступний рік перейшов залишок 587 р. Вибравши деякі помітні витрати, бачимо, що на «судові справи і на презенти» пішло 1339 р., на оплату і одягу служителів і келєйників настоятеля 371 р., «жалование» братії – 300 р., різним служителям і робітникам по контракту – 829 р., витрати на відрядження настоятеля з служителями – 675 р.. Витрати на трапезу монастирську розподіляються так: на цукор – 450 р., на чай та каву – 103, на різні вина, «французскую водку и английское пиво» – 466. З великих витрат бачимо: позичено войсковому товаришу Рузовському 500 р., придбання карети – 180 р. та четверо коней (сплачена половина частина) – 300 р., різних тканин – 291 р., «в презент по делам» – 200. Далі йдуть звичайні господарські витрати на посуд, одягу, виробництво, канцелярію.

З указу синоду № 1919 від 1 жовтня 1783 р. бачимо, що будівництво собору не почалося, бо настоятель не домовився з архітектором, «который несносной цены, а именно по пятисот рублей в год требует». Архімандрит обіцяв зимою розпочати розборку старої церкви і з весни – будівництво. На указ синоду відкладати не дві, а три тисячі щороку на соборне будівництво, архімандрит Євстафій скаржився, що й дві ледь може зібрати, бо: «1. Подданные обложены подушным окладом и за непривычку их к сему платежу, надобно монастырю чинить им вспоможение снаравливая в экономических распределениях, 2. Что городских шинков с которых за продажу вина и прочих напитков был монастырю знатный доход, по указу

лишился монастырь ныне, 3. Что по заведении в городе магистратских шинков, как поставка вина стала от казенной палаты, то бывшее вольно продажество онаго уже пресекольсь, а потому и наготовивши горелки, негде продать... 4. Что по предь выраженным причинам и откупщины от содержания хуторов монастырских отказываются, от двух уже отказались, а от сего-то откупа большею частию двутысячная откладываемая сумма и собиралась... и нужно монастырю вымысливать способы к какому промыслу экономии приступить, чтобы могла быть прибыль впредь... ныне же собранной суммы на строительство... одиннадцать тысяч девятьсот восемьдесят четыре рубля...» [15, с. 159]. Синод наполягав на скорішому початку будівельних робіт і тритисячного внеску в цю справу не відмінив. Будівництво до 1790-го року так і не почалося.

У 1785 р. Новгород-Сіверський стає єпархіальним містом: «...Указом св. синода от 31 марта № 367 преосвященный Илларион назначен епископом Новгород-Северским и Глуховским, с предписанием ему пребывать в Спасском монастыре, а от настоятеля сего монастыря, архимандрита Евстафия Пальмовского истребовать сведение, в каком монастыре он пребывание свое иметь желает, и отправить его в тот монастырь, где он избрет себе местопребывание не прежде, как по принятии от него монастыря, всего имущества и денег» [1, с. 44]. Наступний рік став переламним для церковного господарства Малоросії: «Императрица, считая несвойственным духовному сану хозяйственные заботы об управлении деревнями, а еще более неприличны хождения в судах по тяжбыным делам, кои неизбежны были при управлении именьями, еще в 1764 г. февраля 29 дня освободила великороссийское духовенство от владения крестьянами, и положила архиереям, монастырям, соборам и некоторым ружным церквам денежное жалование и некоторые поземельные угодья. Уже в 1786 году, желая и в малороссийских епархиях ввести единообразие с прочими епархиями Российской Империи, именным высочайшим указом, данным св. синоду апреля 10 дня, повелела производить в архиерейские дома: Черниговский и Новгород-Северский, суммы, определенные штатам на архиерейские дома 2 класса...» [1, с. 94].

Підводячи підсумок цього стислому огляду, необхідно сказати, що монастирське господарство напередодні секуляризації перебувало в кризовому стані в першу чергу з причин морального конфлікту між монастирем, як феодальним власником, і підлеглим селянством (відношення до якого часто було не християнсько-братським і не батьківським). Монастир як церковний інститут в таких відносинах втрачав своє основне значення аскетичної школи і часто не являв приклад християнської любові. З іншої сторони, державна реформа, яка відбирала старовинні монастирські володіння, зруйнувала віковічні правові норми, які декларували неможливість відчуження чи продажу церковних володінь,

але це було слабким аргументом на шляху імперських перетворень. Перспектива отримання значних володінь, схвалена малоросійським новонародженим дворянством і супроводжувана мовчазним спостереженням вищого духовенства, перемогла правові недоречності. До цього необхідно додати, що фоном секуляризації являлась метушня адміністративних перетворень – нових губерній і нових епархій; всі хто міг щось заперечити, були зв'язані посадами, роботою і перспективами.

ПОСИЛАННЯ

1. Венедикт Курковский, архимандрит. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1861. – С. 32–56, 82–109, 157–174, 239–279.
2. Горчаков М. Монастырский приказ (1649–1725 г.). – СПб., 1868. – 460 с.
3. Знаменский П.В. Чтения по истории Русской Церкви за время царствования Екатерины II // Православный собеседник. Казань, 1875. – № 1. – С. 3–22, 99–143, 228–254, 392–418; – № 2. – С. 3–44, 327–347.
4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1. – Чернигов, 1873. – 154 с.
5. Милютин В.А. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М., 1862. – 581 с.
6. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. СПб., 1876. – 398 с.
7. Русіна О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник – Вип. 2. – К., 1993. – С. 138–152.
8. Страдомский А. Никодим Сребницкий, епископ Черниговский и Новгород-Северский. // ЧЕИП – 1876. – С. 556–569, 606–614, 669–682, 720–727.
9. Державний архів Чернігівської області. ф. 679, оп. ?, спр. ?, арк. ?
10. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1556, оп. ?, спр. ?, арк. ?
11. ЦДІАК України, ф. 1556, оп. 2, спр. 2, 26 арк.
12. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 796., оп. 31., спр. 203, 39 арк.
13. РДІА, ф. 796., оп. 49, спр. 287, 5 арк.
14. РДІА, ф. 796., оп. 57, спр. 6, 2 арк.
15. РДІА, ф. 796., оп. 58, спр. 482, 180 арк.
16. РДІА, ф. 1330., оп. 4, спр. 148, 178 арк.

Карманов Ю.А. О состоянии Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря накануне секуляризации земель 1786 г.

Статья посвящена обзору и анализу печатных и архивных материалов, раскрывающих особенности хозяйственной деятельности одного из крупнейших монастырей Левобережной Украины накануне секулярной реформы 1786 г. Раскрыты особенности имперской политики к монастырям и монашеству Малороссии.

Ключевые слова: секуляризация в Украине, хозяйственная жизнь монастыря, Новгород-Северское наместничество, Новгород-Северская епархия.

Karmanov Yu.O. About the condition of Novhorod-Siverskyi Monastery of the Transfiguration of the Savior on the eve of secularization of lands in 1786

The article is dedicated to survey and analysis of printed and archival materials, uncovering some special aspects of the economic activity of one of the largest monasteries in the Left-Bank Ukraine on the eve of secularization reforms in 1786. The features of imperial politics towards monasteries and monasticism of Little Rus' in XVIII century is revealed.

Key words: secularization in Ukraine, an economic life of monastery, Novhorod-Siverskyi vicegerency, Novhorod-Siverskyi diocese.

07.02.2017 р.

j

УДК 94(477):7.078 «17/180»

О.Я. Зайка

МИСТЕЦЬКІ ТА МЕЦЕНАТСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ ПРЕДСТАВНИКІВ РОДИНИ РОЗУМОВСЬКИХ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ МУЗИКАНТАМИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.

Стаття присвячена мистецьким зв'язкам представників родини Розумовських з європейськими музикантами XVIII – початку XIX ст. Досліджується особистий внесок Олексія, Кирила, Андрія Розумовських в музичну культуру XVIII–XIX ст., традиції музичного меценатства.

Ключові слова: мистецтво, музична культура, меценатство, родина Розумовських, європейські музиканти.

Культуру України XVIII ст. називають унікальним явищем, феномен якого полягає в тому, що в українських землях втілювалися провідні культурні й суспільно-політичні ідеї Західної Європи.

XVIII ст. стало свідком дивовижного розквіту українського мистецтва й літератури, що відобразився у стилі бароко, яке принесло в Україну культурний динамізм, прагнення досконалості, спрагу спілкування із Заходом. Цей стиль віддавав перевагу формі перед змістом, химерності перед простотою, синтезові перед самобутністю. Саме здатність до синтезу зробила бароко особливо придатним для українців – нації, котра перебувала між православним Сходом та латинізованим Заходом [1, с. 176–179].

Україна виплекала когорту талановитих культурних діячів, висока освіченість яких, втім як і пересічних українців, вражала іноземних мандрівників. Родина Розумовських була тісно пов'язана з мистецтвом і, насамперед, зробила великий внесок у розвиток української та світової музики. Широко відома їх діяльність як музичних меценатів, що суттєво сприяло становленню музичної культури Європи.

Проблеми розвитку національної музичної культури в Україні у XVII–XVIII ст. та роль національної еліти у тогочасних культурних процесах висвітлені у працях Н Герасимової-Персидської, І. Юдкіна. Питання впливу на становлення національної професійної освіти в Україні доби Гетьманщини, розвиток вітчизняної музичної культури були предметом уваги В. Біліченка, В. Іванова, П. Козицького, К. Майбурової, Т. Некрасової та ін. Діяльність представників гетьмансько-старшинської верстви у галузі музичної освіти та культури в Україні другої половини XVII–XVIII ст., особливості її музичного побуту та культурно-мистецьких зв'язків в Україні та за її межами розглядалися у дисертаційному дослідженні Л. Горенко-Баранівської [2]. Ролі музики в житті Розумовських, мистецькій та меценатській діяльності цієї родини присвячені дослідження Л. Горенко [2], О. Дзбанівського, Ф. Ернста, А. Ольховського, Ю. Рудчука [7], Т. Шеффер, Д. Щербаківського. Серед них слід згадати прізвище Л. Івченко, яка у низці своїх статей та дисертації проаналізувала фонд, структуру, ймовірну історію комплектування та побутування нотниці Розумовських, а також особистий внесок чотирьох представників родини Розумовських (Олексія Григоровича, Кирила